

Hermann Broch

Egy széteső világ logikája

Harmadkor

HERMANN BROCH

Egy széteső világ logikája

Szeged
1989

harmadkor 10

- Melléklet -

Szerkesztő: Mikola Gyöngyi
Felelős szerkesztő: Ötvös Péter
Lektor: Bernáth Árpád

A JATE Közművelődési Titkárság
irodalmi-kritikai kiadványa

Válogatásunk elé

Franz Kafka és Robert Musil kortársai közül Hermann Broch a legjelentősebb osztrák szerző. Ennek ellenére nálunk kevesen ismerik. Igaz, népszerűsége másutt is elmarad nagy kortársai mögött. Több oka van ennek. Művei először is olyan körülmények között jelentek meg, amelyek nem kedveztek az elterjedésüknek. Első nagy regénye, a *Die Schlafwandler* (Az alvajárók) trilógia, amely a XIX. századi polgári társadalom összeroppanásának három szakaszát ábrázolja, a XX. századi nagy gazdasági válság idején, 1931-32-ben jelent meg. Az elmaradt gyors sikert nem pótolta egy lassan, de töretlenül növekvő ismertté válás, legalábbis a második világháború végéig nem: a katolikus Broch zsidó származása következtében hamarosan kiszorult a német birodalom szellemi közéletéből. De ahol Broch művei elérhetőek maradtak, ott sem hódíthatták meg az olvasókörzség szélesebb rétegeit. Szépirodalmi művei lényegüket tekintve nem kevésbé elvontak és filozófikusak, mint politológiai, esztétikai vagy tudományelméleti írásai. S végül azt is figyelembe kell vennünk, hogy jelentős írásai közül is több csak kispéldányszámú folyóiratban jelent meg, vagy az 1974-ben indult összkiadásig kéziratban maradt.

Pedig Hermann Broch munkái a kor fontos dokumentumai, részét képezik a második világháborút megelőző válságirodalomnak. S ez a válságirodalom, amely korát végkornak, csődnek, szétesésnek, veszélybe rohanásnak értelmezte, számunkra is hordoz tanulságokat. Mert a válságtudat jellemzői között felfedezhetjük azokat a vonásokat, amelyek függetlenek e tudatot kiváltó válság egyedi sajátosságaitól. A válságtudat kialakul, ha az emberben nő a bizonytalanság, ha a világ tényei elvesztik körvonalait, ha egyre veszélyérzettel jár együtt. A legérzékenyebbek már a XIX. században válaszoltak erre a kihívásra, amely csak a XX. század első évtizedeiben, s első csúcspontját elérve az első világháború után válik a tömegek életérzésévé: Kierkegaard leírta szorongásból nő ki századunk kereszténységének apokaliptikus világlátása, Nietzsche "veszélyesen élni"-elvé alapozza meg századunk új-pogány heroisztikus pózait. Mindkét magatartás azonos azonban abban, hogy részben mutatja, részben táplálja a válságtudatot, növeli a fenyegetettség érzését. A fenyegetett lét felől közelíti tárgyat a válságirodalom, legyen a konkrét mű ismeretelméleti vagy államjogi, szociálpolitikai vagy pénzügyi, történeti vagy gazdaságföldrajzi. S bárhonnet is nézzük, úgy tűnik: az emberiség oly határra ért, melyet ha átlép, elkerülhetetlenül elvész. Adott konkrét történelmi helyzetben a militáns "ez a harc lesz a végső" reményével szemben Broch az értékek új rendjének szellemi megteremthetőségében hitt. A teremtés eszköze pedig a logosz, a szó, az irodalom.

Broch hosszú filozófiai és történelmi tanulmányok után jutott erre az álláspontra, mérlegelve a marxizmus elemzés eredményeit és figyelembe véve Szovjet-Oroszország történelmi kísérletének tanulságait is. De a gondolkodását meghatározó dilemma egyik ágát sem képviselte a partikulárisként értelmezett Marx vagy a bolsevizmus: a történelem törvényeit erőszakkal érvényesítő paradox mozgalmak. Broch Hegel és Kant között ingadozik, amikor a kiutat keresi: a szükségszerűség és a szabadság filozófusai között. Ha a történelem, mint Hegel tanítja, törvényszerű folyamat, nincs igazán mit tennünk; a válság megoldása végső soron nem az egyéntől függ -- s ennek a tételnek az elfogadása szabadíthatna meg legbiztosabban szorongásaitól illetve kényszerű heroizmusunk hamis mámoraitól. De a dialektikusan érvényesülő történelmi törvények okozta negatív világállapotok-

nak nem lehet kiszolgáltatva az ember, aki autonóm, szabad akaratú is, és nemcsak heteronóm, természetből meghatározott, ahogy Kant tanítja. A felelősségnek ez a terhe talán csak növeli a szorongást vagy éppen kihívja az emberben rejlő kalandort...

Mi a teendő?

Broch válasza, ha ellentmondásos is, nincs minden tanulság nélkül. Hegeliánus abban, hogy a történelem menetét az élet minden területét átfogó értékrend fennállásától az értékrend széthullásán át az új értékrend kialakulásáig gondolja el. Kantiánus viszont abban, hogy az új, itt és most hiányzó értékrend létrehozását az autonóm emberre hárítja. A kialakuló értékrend, ha létrejön, azonban megszüntetné az ember autonómiáját, s ha nem intézmények hozzák létre, akkor a magányos írónak kell az egykor sugallatra író próféták helyét átvenni, az új értékrend hatalom nélküli diktátorának. De ha csak egy ember is oly mértékben autonóm lehet, mint ahogy a feladatát teljesítő írónak kellene lennie, érvényesülhet-e a történelem vak törvényszerűsége? Ezekből az ellentmondásokból keresi Broch a kiutat, amikor fel kívánja tárni egy széteső világ logikáját, amikor a történelmi törvényekről és a szabad akaratról értekezik, amikor azt feszegeti, hogy mit jelent az új a történelemben, amikor a magányos író leváltására egy új típusú egyetemet tervez. A nehéz kérdésekre bonyolult összefüggések kifejtése révén közeledünk a válaszhoz; reméljük, az olvasók készek lesznek követni fordítóinkat, akik először próbálkoztak meg Broch sajátosan hosszú és messzire viszszyanyúló, messzire elvezető mondatainak magyarra fordításával.

Mátyás Dóra

ISSN 0237-4951

Hermann Broch:

Egy széteső világ logikája

Közepes általánosságú példa

A materialista történelemfelfogás nem a történelem elméleti filozófiája, hanem legalább azonos intenzitással, láthatósággal és legitimációval maga is történelmi tény, például szellemtörténeti tény a szellemtörténeten belül, vagy politikai tény szociális élettségében és hatékonyságában. Mint elmélet – a filozófiával szemben támasztott kanti követelményeknek megfelelően – megkísérli megadni a „a lehetséges tapasztalás feltételeit”, amennyiben a társadalom életét kizárólag a gazdasági feltételeknek alárendelve jeleníti meg, és magát a gazdasági folyamatokban pedig az egyszer s mindenkorra érvényes törvényeket kívánja vizsgálni, felfedni és rögzíteni. Ha azonban az elméletet magát is történelmi ténynek tekintjük, akkor megengedhető, sőt megkövetelhető, hogy az elmélet kérdésfeltevését magára az elméletre is vonatkoztassuk. S mivel az elmélet nem magyarázható önmagából, az általa felvetett problémát egy mögöttes és elvi nézőpontból kiindulva kell kezelnünk. Vagyis a „filozófia filozófiája”-ra, van szükségünk, mégpedig és e probléma felvetésének szigorúságában és radikalizmusában el kell tekintenünk anyagának minden empirikus beteljesedésétől: többé nem a gazdasági, szociális vagy másfajta jelenségeket kell megvizsgálnunk, hanem magukat a logikai jelenségeket a „haladás”, „fejlődés” és forradalom lehetőségének szempontjából.

Minden értékrendszer, melynek az ember, az emberiség alávetette magát, egyfelől abszolút érvényességre törekvő elméleti meggondolás, másfelől empirikus és ezáltal „történelmi” tény, az empirikus voltából fakadó minden fogyatékoságával terhelten, a változásnak és az elmúlásnak kitett lény.

A világ mint a „tétélezések tétélezése”

Minden értékrendszer megpróbálja a világot bizonyos elvek szerint formálni, önmagát is a világba kivetíteni. Az értékrendszer vagy pontosabban a fiktív vagy effektív értékalany, amelyet az értékrendszerhez rendelünk, ugyanazt viszi véghez a valóságban, amit minden idealista filozófia megkövetel az elméleti éntől: tükrözze önmagát ebbe a valóság-

ba, s ilymódon valósítsa a lét és a valóság identitását nem csak elméletileg, hanem minden gyakorlati életteljességben.

A valóság effajta formálását, „átformálását értékvalósággá”, nemcsak az az egyes emberek kísérli meg minduntalan több-kevesebb sikerrel, ez a folyamat sokkal szemléletesebben jelenik meg az egyén feletti értékterületeken. Az államok, a népek, a kultúrák olyan értékkörök, amelyek fiktív, egyénfeletti értékalanyok körül képződnek, és minnél világosabban látszik az értékvonatkozás, annál egyértelműbben válik a fiktív értékalany „kultúrszellemmé”, az értékkör „kultúrkörre”, hogy a legmagasabb értékcellal betorkoljon egy vallás legszélsőbb kultúrkörébe.

Ha figyelembe vesszük, hogy az empírikus valóság, tehát legtagabb értelemben „a magánvaló történelem”, kivétel nélkül efféle szűkebb és tágabb értékkörökből áll, kezdve az egyes embertől, akinek az életrajza belenő a történelembe, egészen a kultúrkörökig és azon túlmenően egészen a nagy vallási szféráig, s ha továbbra is meggyőződésünk, hogy ezen értékkörök mindegyike a fiktív vagy effektív értékalanyok által tételezett értékvalósággal egyenlő, akkor az ideális megfigyelő szemszögéből nézve a lét összessége továbbra is idealista tételezés marad, az intelligibilis én általi tételezés, de mégsem marad direkt, minden által nélküli tételezésként, amint azt Hegel Schelling szemére vetette, hanem indirekt tételezéssé alakul át, értékalanyok tételezésévé, amely a maguk részéről ismét értékeket határoznak meg, s így a tételezés „a tételezések tételezése”-vé válik. Hegel a „tételezés” efféle „tételezését” a világszellem történelembe való bevezetése során valósította meg, de az az értékkör, amelynek alapjául ezen legátfogóbb értékalany, aki nem más, mint az objektivált Isten, szolgált, befedi a végtelenséget és végtelenségében már nem fogható fel.

Az értékfogalom ismeretelméleti lokalizálása

Descartes ős-intuíciója a cogito ergo sum-ról eleve megengedett bizonyos következtetéseket, amelyek ugyan nem rendelkeztek kifejezetten deduktív jelleggel, mégis kiindulási pontjuktól csak kis mértékben eltávolodott fenomenológiai evidenciával rendelkeznek. Egy ilyenfajta „tartalmi dedukció” sémája (bizonyosan nem more geometrico, még ha Spinóza annak is tartotta), egyfajta váltakozás a szillogizmus és az intuitív plauzibilitás között, körülbelül így: ha az őshintuíció által megragadott jelenség „gondolkodásnak” tekinthető, akkor – mivel nem lehet jelleg nélküli –, e gondolkodásnak tulajdonságokkal kell rendelkeznie (Descartes maga rendelte a dubitárisat a cogitárishoz a kételkedést a gondol-

kodáshoz), és mivel ezen felül még egységet is kell alkotnia, így egy olyan totalitás van jelen, amely az intuitív módon megragadott „tudat”-jelenséggel azonosítható.

És mivel a gondolkodás célirányos és ehhez a célhoz az intuitív „igazság” jelensége társul, másrészt egy éppilyen evidens jelenség, a tudat kétségbe nem vonható idealisztikus magányossága és kapcsolatnélkülisége, akkor ez a félig logikai, félig intuíción alapuló következtetés adódik, hogy a tudat szolipszisztikus magányosságában a maximális igazság állapotában van

A fenomenológiai dedukciónak ez a fajtája olyan algebrai mennyiségekkel történő számításra hasonlít, amelyeket az intuíció egyidejűleg evidens speciális értékekkel lát el.

Hogy a legszűkebb én-körön kívül létezik-e a tartalmak éppilyen kényszerítő evidenciája, vagy hogy a dedukció érvényessége nem oldódik-e fel hamarosan egy bizonyos apologikus határozatlanságba, mindenestre más kérdés.

A paritásos ős-evidenciáknak bizonyára egész sora van, és ebből a pontból nézve bizonyára lehetetlen a cogito aprioritását a sum-éval szemben, a sumét a cogito-éval szemben megállapítani. Itt csak a létkategória, mint ős-intuíció elismeréséről van szó a gondolkodás mellett, és arról, hogy az én ezen „lét”-éhez, ezen „élet”-éhez tulajdonságokat rendeljünk, amelyeknek logikai helyét – épp úgy, mint a cogitárisnál –, intuitívan evidenciális jelenségek töltik ki. A folyamat messzemenően paralelizálható: a gondolkodás mint funkció a tiszta tudat totalitásához vezet, az élet fogalma egyenesen a lét totalitásához vezet, és ha a gondolkodás céljaként az „igazságot” jelöljük meg, akkor úgy tűnik, mintha a párhuzamos célfogalmat az élet számára nem kisebb evidenciával az „érték” jelenségében láthatnánk (a „szerencse” néhány vonatkozásban közelebb állna ugyan, de nem kívánt leszűkítéseket foglal magában), vagyis ahogy a gondolkodó én mindig a maximális igazság állapotában található, úgy lesz a világ az élet kategóriájában „értéktételezéssé”. Vagy triviálisan kifejezve: kontrólnélküli autonómiájában a mindenkori világ az én számára mindig a relatíve legjobb.

Remény az abszolútra

Az abszolút igazság, abszolút érték bizonyára elérhetetlen. Az ember számára empirikus földhöz-kötöttségében csak a maximális igazság állapota, a maximális érték állapota létezik.

Ennek ellenére: a cogitárie mögött, a sum mögött, minden intuíció mögött ott áll, mint utolsó emberi tudás a magányosság tudata, a kapcsolatnélküliség tudata és a halál magányossága, minden gondolkodás mögött ott áll a félelem - így minden érték mögött ott áll a halál értéktelensége mint abszolútum, amely mindig jelen van, mert ez a semmi, ami körülvesz bennünket és amiben „Isten gyászolva trónol”.

Ha nem lenne az abszolút értéktelen, az én magányosságában sem az igazság, sem az érték nem tudna a nulla pont alá süllyedni, mindig megmaradna a maximális érték és a maximális igazság, és nem lenne hazugság és bűn. Csak a lélek magányosságának bizonyosságában, a sötétség felismerésében és a határtalan sötét tengerben, amely körül veszi életünk szigetét, válik az abszolútum Szent Ágoston-i közvetlen és sürgősnek ható égenssé, válik a „jó hiánya” gonosszá.

Ugyanis a rossz, az értéktelenség, a hazugságot csak mint egy bűnt tekinti a sok közül, és a megismeréssel a rossz még nem szűnt meg: a cselekvés és a végleges lét ezen primátusát már Kant formába öntötte - „a bennem rejlő morális törvény” első evidenciává és első intuíció-bizonyossággá válik a gonosz felismerése után, s szinte nem is ebből a felismerésből dedukáltan, hanem majdhogynem autonóm elhárító mozdulatként, a gonosz elleni elhárító magatartásként, amely gonosz a lelki élet metafizikai ősalapja a lelkiismeret félelmében.

De innét immár a gondolkodás emelkedik felül a léten, a felismerés kategóriája a cselekvésén.

Ugyanis, ahogy a gonosz a hazugságot magába foglalja, ugyanúgy foglalja magában a jó az igazságot: ahogy a megismerés a tapasztalással kezdődik, de nem tapasztalás által irányítottan, az erkölcsi cselekvés, minden cselekvés általában a félelemmel kezdődik, de nem a félelem, irányíthatja, hanem csak az igazság. A félelem abszolútsága mellé a logosz abszolútsága lép, és ha autonóm is az én, mégis alávetett saját törvényeinek, saját megismerésének, saját értékének, és ez az érték, ez a megismerés alá van vetve az abszolútumnak. Kant követelése az emberrel szemben, hogy teljesítse az én egyéni törvényességét, nem más, mint az etikai alárendelése a logosz abszolútságának, amely magában foglalja az értékfogalom abszolútságát.

Az érték kétarcúsága

A gonosz abszolútsága és a megismerés abszolútsága között áll az ember cselekvése, és ha hozzárendelhetünk egy tulajdonságot, amely legbelsőbb tapasztalásból és evidenciából származik, akkor az a „jó” vagy a „rossz”, a „helyes” vagy a „helytelen”, amellyel a lelkiismeret önmagát ellenőrzi, amellyel életének és gondolkodásának „értékelését” végzi; és ez az az értékelés, amely – a belső tapasztalás szerint – az életet oly kizárólagosan az érték kategóriájának veti alá az etikai érték kategóriájának.

De a gondolkodás aktusa mellett ott van a kigondolt gondolat, a funkció mellett ott van a funkció megvalósulása, az értéket tételező cselekvés aktusa mellett ott van a tételezett érték is, az elvégzett tételezés – a cselekvés és a megcselekedett, a történés és a nyugvás polaritása, bár egység, mégis megosztott, amelyben a világ minden létezője van, él és keletkezik, keletkezik és van és újra és újra egységre törekszik. Így az értéket tételező aktus mellett ott van az érték megvalósulása, mint megformált érték, és a világ nem lenne az az értékvalóság, ami, ha nem lenne alávetve annak az értékalanynak, amelynek tételezését köszönheti.

Az én magányosságának felel meg mármost, hogy viszonyát az általa lételeltetett és objektivált világhoz ez az elválasztottság határozza meg és kimerül egy érdeknélküli felismerésben, egy „esztétikai értékelésben”, hogy a nyugvó és magábazárt világ mint tételezett érték egyáltalán nem más, mint az „esztétikai maga”.

„Az etikai maga” és az „esztétikai maga”, csak a kettő összhangja esetén adódik az „érték maga” fogalma, amely noumenális abszolút voltában mint „magánvaló igazság” és mint „magánvaló mondat” létezik. De ezen felül világos, hogy a történelem érdemli ki azt a „bírói hivatalt”, amelyet Hegel tulajdonított neki, vagyis azt, hogy neki kell a tételezett értékeket „értékelnie”, bár a „tételezés tételezésének” mechanizmusán belül ez a bírói hivatal nem egyenlő a kész normák szerinti egyszerű díjosztással, világos, hogy még a látszólag értéktelen, sőt értékellenes, hogy a borzalmas és a félelmetes is, amellyel a világ és a történelem telített, minden további nélkül történelem és életrajzképes lehet, ha az effektív vagy fiktív értékalany autonóm érték törvényességét kielégíti, és ha az individuum saját autonóm körében a logosz etikai követelményét, a „művet a mű kedvéért” alkotni, teljesen magára vállalta. Minden más eltűnik a történelemben. Ami látható marad, az a tételezett esztétikai értéke, a világ megformáltsága – és ez bizonyíthatja azt a tételt, hogy különösen a képzőművészet, de mindennek előtt az építészeti téralkotás az, ami min-

den egyes kultúrális értékkör jelképeként túléli az egymást követő korokat.

Az egység mint alapérték

A világ minden dolga és fogalma, a fogalom egysége és a dolog egysége, mindezek az én – ugyan nem közvetlen, de mint „tételezések tételezései”, közvetett – tételezései. És mivel az én nem tud többet előállítani, mint amennyit maga kap – s ez fokozott mértékben érvényes, ha az intelligibilis ént az empirikus emberre redukáljuk –, ezért a világnak, minden egységnek a világon, minden esztétikai értéknek (a legáltalánosabb értelemben) az én strukturáját kell tükröznie. Az ember egysége – a logosz abszolútsága által hordozott egysége az, ami minden dolog egységében felsejlik.

Végző radikalitásban ez azt jelenti, hogy az én értékstruktúrája minden egyedi fogalomban bennefoglaltatik, hogy tehát minden egyes fogalmat értékkörén belül értéktételező alanyként kell elgondolnunk. Más szavakkal: minden egyes fogalomhoz és mindenekelőtt minden értékfogalomhoz mindazokat a tulajdonságokat hozzárendeljük, amelyek az én-kör evidenciájához tartoznak – ezen tulajdonságok egyike sem zárható ki, és ez szinte olyan, mintha a tárgyak világa még a totális érvényességre való igényt és az abszolútat is magába szívta volna, hogy ezzel a tételező énhez hasonlóan létjogosultsághoz jusson.

A fogalomképzés ezen módja kétségtelenül rendelkezik az antropomorf lélekadás erős maradványával: nem gondolhatunk olyan tárgyra, amelynek ne lenne értéklelke, és amelynek fogalma, a „neve”, az istenség szent tükrévé ne válna. Azt mondhatnánk, hogy a „tételezés tételezésének” hipotézise a primitív ősmetafizika ismeretelméleti strukturáját szemlélteti, amely minden dologhoz „szellemet” rendelt, és amely önmagát a gondolkodás ezen teljesen absztrakt formájában tartotta meg. Sőt még többet: az istenek vitája, a világ összes szelemének vitája a világ birtoklásáért megőrződött az abszolútságra való törekvésben, amely még mindig hozzátartozik minden értékhez és minden fogalomhoz. Valószínű, hogy az üdvöt hozó utáni vágy, a soha el nem múlt és soha el nem múltó vágy a hős után, aki saját értékterületét győzedelmesen megvédi minden más értékterülettel szemben, ezt abszolutizálja és totalitásra emeli, hogy ez a vágy az az üdvöt hozó hős után, aki saját egzisztenciájának erejénél fogva igazolja cselekvésének logoszát, és akit ezáltal minden átfogó vallási értékkör középpontjává emelnek; valószínű, hogy az a vágy nem más, mint a világ antropomorf lélekadásának érzékletes kifeje-

ződése a „tétélezés tétélezése” által, és hogy ebben az egzisztenciában az esztétikai érték egységének, az én egységének mint isteni vigasznak a vágya jelentkezik és valósul meg.

Stílusfogalom az esztétikai egységben

Ha, mint azt Hegel akarta, a tétélezésnek csak egyetlen tétélezése lenne, az isteni tétélezése a világszellem médiumában, akkor – koncepciója szerint – a világ egyetlen végtelen totalitásként létezne, és abszolútum, csupán az idő kategóriájától korlátozotán egy folyamatos, semmitől meg nem szakított áramlás lenne a végső időtlen önfelszabadítás irányában. Hegel koncepciójához bizonyos tekintetben egy transzfinít végtelen egység tartozik, a legmagasabb esztétikai érték tartozik, ami csak önmagában nyugvó Istenként képzelhető el.

De a tétélezés művelete nem kontinuálható; mindig újra kell kezdeni, az abszolútum nem mindig újra és újra a világba vetett, és a „szellem önfelszabadításának” áramlata nem áramló vízhez hasonló, sokkal inkább gömbök konglomerátumához, amik a mozgási impulzusokat nemcsak kölcsönösen átadják egymásnak, hanem egymást keresztezik is, körülfogják egymást és az egységek legbonyolultabb konglomerátumát képezik. A „tétélezés tétélezése” véges egységeket ad, és a gondolkodás csak a végesben otthonos.

A végesen belül az abszolútum azonban csak mint etikai követelmény van jelen. Bizonyos, hogy minden egység az én tükre, a logosz tükre, de csak oly mértékben, amennyire Leibniz monádja az egész világot magában kell, hogy hordozza. A „tétélezés tétélezése” által létrehozott egység a világon belül, ha a kultúr- és vallási körök nagyságáig nő is, csak az abszolútum tükre és megrövidülése marad.

Ez az elutasíthatatlan megrövidülés a kultúrfogalomban a legszembevetőbb. Ugyanis minden kultúrának saját „stílusa” van, hiszen a kultúrát egyenesen a stílusfogalommal határozhatjuk meg – legalábbis minden egyes kultúrát a „stílusáról” ismerjük fel.

Ha mármost a kultúra egy meghatározott értékkör értéktétélezésének összessége, ha az értékadó funkció azon megvalósulása, amelyben a világ és ezzel ezen világ látható tere megformálódik, akkor a stílusnak – és ez meg is történik – az esztétikai érték járulékaként kell láthatóvá válnia, a legláthatóbban bizonyára a képzőművészeti alkotásban és mindenekelőtt az építészetben, amelyben a „térformálás” ténye a nyilvánvalóbb és legabsztraktabb. És minél absztraktabb módon formálják a világot és terét, annál jobban látható a stílus, amely nagyon is logikusan az

absztrakt ornamentumban leli meg legsajátabb és legfigyelemreméltóbb képviselőjét.

De a stílus az ember általános magatartása nem korlátozódik és nem is korlátozódhat a művészi alkotásra. Ugyanis minden értékalkotás a logosznak alárendelt, a logika vezetése mellett zajlik, a logika kontrollálja és teszi érthetővé a világ és értéktételezés minden lépését. Az érték-alanynak, ha valóban értéket akar létrehozni, meg kell indokolnia cselekvését, és ha a létrehozott érték meghatározott stílussajátságokat visel magán, akkor megengedett a visszakövetkeztetés, hogy a logikai indoklásban visszatérnek e sajátságok és ott van alapjuk is: a gondolkodás is magán viseli korának stílusát.

A logikai forma abszolút voltára tekintettel a hiposztázált „gondolkodási stílus” csupán a tartalmiban lokalizálható, azaz a logikai és metafizikai azon határterületén, ami a hit szférája maga, és pedig nemcsak a vallásos hité, hanem az „igaznak vélsé” is. Röviden azon végső evidenciákról van szó, amelyekre minden tettet vagy gondolatot igazoló „bizonyítás” támaszkodik, amelyek segítségével az ember a tetteit planzilissé teszi.

A legegyszerűbb sematizálásban a tényállás a „plauzibilitáspont áthelyezése” –ként jellemezhető: a primitív gondolkodás lelkekkel népesíti be a világot, minden dolog kap egy benne lakó szellemet, ez a causa sui metafizikája, és a „Mi ez?” ontikai kérdéssorait máris megtöri az első „Miért?”. Ha a nyelv a logikai rend képmása, akkor ez a feltevés a primitív nyelvek rendkívül komplikált szintaxisában igazolja magát. És ha a nyelvek fejlődése a mindig egyszerűbb és központibb formák irányában valóban a nyelvek egymást követő fokozatos kereszteződéseiben keresendő, akkor a logikai-metafizikai gondolkodási stílus fejlődéséről is hasonlót feltételezhetnénk: a világgal szembeni primitív-mágikus viszony lépésről lépésre végbemenő pótlása okozati viszonyokkal ekkor bizonyulna az egyes értékkörök folyamatos kereszteződésének és metszetének egy metsződési folyamatnak, amelynek végül egy közös nevezőig kell eljutnia, a legegyszerűbb, mindegyikükben közös formáig, hogy a logikai láncok ilyen állandó meghosszabbításakor és a plauzibilitáspont áthelyezésekor nemcsak a plauzibilitásláncokat magukat kösse össze és korlátozza, hanem hogy ily módon közelítsen egy apriori közös nevezőhöz, amely – mint utolsó metszési pont – mint a magánvaló logosz adott: a primitív népek rettentő komplex metafizikájától a gondolkodás eljut a monoteista ősalaphoz és végül megpróbál a személyes Isten „véges végtelenségétől” eljutni az absztraktság igazi végtelenségéig, megpróbálja a nyugvót felemelni és tiszta funkcióvá átváltoztatni.

A logikai forma nem szűnik meg a plauzibilitás-korlátok ilymódú át-helyezésétől. Sőt egyenesen a logosz általános érvényének igazolásaként fogható fel, hogy a szillogizmus, amennyiben egyáltalán érvényes, a primitív népek gondolkodására éppúgy érvényes, mint a mai gondolkodásra. Ami változik, az a stílus, mégpedig nemcsak a nyelv stílusa, amellyel a gondolkodás stílusát kifejezzük, hanem egy meghatározott, minden bizonnyal a pszichológiai területéhez tartozó – asszociációs – sorok leképzése is, a logikai mértékarányok eltolódása a logikai szomszédságok megőrzése mellett – egy kétségtelenül rendkívül bonyolult mechanizmus, amelynek felismerhetetlennek kellene maradnia, ha látható korrelátuma nem volna meg a térbeli stílusban.

Történelmi exkurzus

Az egyik gondolkodási stíusból a másikba való átmenet sem folyamatos. Ugrásról van szó az egyik egységből a másikba. Bár elmondható, hogy az európai gondolkodásban a középkor végével bekövetkezett nagy átalakulás némely jele már korábban is észlelhető volt, és ma, 400 évvel később sem teljesedett még minden vonatkozásában ki, mindazonáltal a váltás a skolasztikából a reneszánszba váratlan volt.

Fenntartható az a tétel, hogy egy effajta gondolkodás-átalakulás akkor megy végbe, ha a gondolkodás saját végtelensége határának ütközik. Minden gondolkodás- és értékrendszer, amelyet egy felső érték határoz meg, dialektikus és meg van benne a törekvés, hogy dedukciók segítségével a végtelenbe jusson. Újra és újra teret kér ez a törekvés, annak ellenére, hogy a megvalósítás eszközei végesek, s ezek a véges eszközök a végtelenben mindig a gondolkodás ellentéteihez vezetnek el – a középkornak megvoltak a maga specifikus végtelenségantinómiái, és ezek végső strukturájukban ugyanazok, mint amelyek Kantnál az ész antinómiáiként mutatkoznak, vagy amelyek a modern halmazelméletben mint végtelenségantinómiák a matematikai alapok revízióját kényszerítették ki. Egy ideig mindig arra törekszenek, hogy az effajta ellentéteket elsímítsák; a skolasztika megalkotta a kettős igazságról szóló tételét és nagyon jellemző, hogy – bár jóval kisebb mértékben – a hegel iskolája is hajlott arra, hogy a dialektikát a valóság megerősökölése révén mentse meg; egyébként egy reménytelen kísérlet, mert a belső változást a pozitivizmushoz nem lehetett megállítani. A skolasztika sorsa volt, ami itt megismétlődött, mert a középkori világkép erőszakos szétrobbantása nem volt más, mint hirtelen átmenet a platon dedukciótól a pozitívista szemlélethez, nem más, mint a dialektikus ész bukásának beismerése, és a megismerés áttétele a spekulatívra a közvetlenre.

A reneszánsz legfontosabb jellemzője a pozitívista fordulat a „közvetlen”-hez, ugyanis minden, amit ezen korszak jellemzéséhez felsorolnak, érzéki öröme és protestáns aszkézise, individualizmusa és machiavellizmusa, humanista kultúrája és naturalizmusa, és nem utolsósorban természettudománya, mindezek az elűtő jelenségek visszavezethetők a „közvetlen”-nek közös gyökerére. Az egyes értékterületek, amelyek a skolasztika idején a keresztény központi gondolkodásnak rendelődtek alá, megszabadultak kötelékeiktől, és követelték, hogy önmagukért foglalkozzanak velük, követelték, hogy tárgyterületüket közvetlenül, és már nem a vallás közvetítésével szemléljék. A természettudományos tárgyat többé nem egyházilag szankcionált arisztotelianizmuson keresztül szemléltek. A festő a természetet magánvaló tárgyként nézi, az ember egyes emberré lett, a természet természetté, de a külső közvetlenségre irányuló tekintetnél is fontosabb volt a bensőségesség pozitívizmusa, az egyházi hierarchiától való elfordulás és a közvetlen istenszemlélet igénye, a protestantizmus közvetlen misztikus istenélményének kíváncsága.

Bármennyire is hangos volt ez a korszak, a hallgatás első lehellete belengte a világot: ugyanis az új természettudomány matematikai nyelve néma, s néma a misztikus istenélmény is, amelyre a protestantizmus utal. A közvetlenség néma nyelve, amely csak a rámutatást ismeri, de dialektikus levezetést nem, elkezdődő, Isten nyelve elkezdett a dolgok nyelvének helyet adni.

Az értékek széthullása

Az idealista-pozitívista fázisváltás a szellemtörténet szabályos hullámmozgása és ha képes is a reneszánsz forradalmát jellemezni, nem lenne elegendő ahhoz, hogy motiválja is azt, ha nem támogatná még két éppoly jelentős tényező: az értékek abszolútsága és a logika radikalizálása.

Az érték abszolútsága, féktelen abszolútsága, az értékadó én tükörképe abszolútságában és totalitásigényében, ez a féktelen abszolútság a középkorban korlátozottabb volt, mint bármikor – az egyház létrehozta a legtökéletesebb platoni szervezetet, nem volt értékterület, amelynek az egyház értékszervén belül nem mutatta volna meg szimbólikus teológiai helyét. Az emberi individuum be volt zárva ebbe a szövetségbe, minden emberi cselekvés – és ez az értékszövetség egycsapásra megszűnt, s nemcsak azért, mert minden pozitívizmus az ember tekintetét eltereli a fölérendelt egészről és az egyes jelenségekre irányítja, s nemcsak azért, mert szkeptikusan szembenáll a fölérendelt egészekkel és inkább a tör-

vényszerűségek statisztikai ténybázisát vizsgálja, hanem azért is, mert az impulzust ehhez a fordulathoz olyan logika adja, amely felkészült a végtelenségbe vezető döntő lépésre. És ebben a radikális, az abszolútsághoz vezető akarásban a gondolkodás egy értékvilágra talált, megalkotott egy értékvilágot, ahol minden egyes értéknek ezt az akarást totálisként és rigorozitásként kellett tükröznie – a középkor értékszövetsége egycsapásra megszűnt, szövetségének fölérendelt egységéből és abszolútságából az értékeket kiiktatták és saját abszolútságukra bízta.

A szellemi eszme összállamának meg kellett magát adnia autonóm értékek szövetségének, és hamarosan megszűnt ez a föderáció is. A jezsuiták az ellenreformáció segítségével megpróbálkoztak ugyan azzal a grandiózus kísérlettel, hogy a széttört középkori értéképítményt újra felállítsák és minden értéket újra a katolikus egyház vezetése alá helyezzenek; ha a kísérlet külsőleg messzemenően sikeresnek is tekinthető, ha a barokk ennek a sikernek megfelelő stílusú bizonyítványt állított is ki, a belső szellemi működés, a jezsuita filozófia tényleges teológiája akkor is ugyanolyan messze volt a középkor platonikus szimbólumgazdag skolasztikájától, mint a barokk templom a gótikus építészettől. É mindazon melegség ellenére, amivel az ellenreformáció vonalát tartották, már nem lehetett feltartóztatni az egyes értékterületek saját fejlődését. Az utolsó visszahúzó mozgalom, amely végigvonult Európán, a romantika, már külső kötődés nélküli, csak sóvárgó visszapillantás a múltba, öncsaló remény, hogy az eklektikus forma végül tartalmat eredményezne, tudást az egyetlen biztonságról és félelemlről, a jövő kérlelhetetlenségéről. És ez a kérlelhetetlenség eljött. Feltartóztathatatlanul jelentette be autonómiáját egyik értékterület a másik után: a gazdasági érték „az üzlet az üzlet” elvében fejeződött ki, a művészi érték l’art pour l’art-ra lett; az ipari fejlődés a „magánvaló termelés” folyamatává alakult át, amelynek már semmi köze sem volt a szükségletek kielégítéséhez, az állam intézménynyé vált önmagáért az államért, és minden önmagára utalt értékterület saját végtelenségére törekedett, amelynek végtelen célkitűzése szinte felfoghatatlanná és ezáltal értelmetlenné vált. A nyugvó lét, az egység mindenütt megszűnik a funkció javára, ahhoz hasonlóan, ahogy a fizikai világképnek minden szubsztanciafogalmat el kellett vetnie, hogy eljusson egy tiszta matematikai funkcionalitáshoz. Az autonóm értékterületek közötti kommunikáció többé már nem lehetséges; elnémultak egymás számára, és ha még létezik a megértésnek – nem a kommunikációsok – médiuma, akkor az a számé. Totalitásra való igényükben ellenségesen állnak szemben egymással, és az értékek ezen önmarcangolásához a háború, amely a „magánvaló katonai” háborúja, csak egy tünet sok más között, ha félelmetes tünet is.

De az ember, egykor Isten képmása, aki egykor a legfelső érték felé fordult, most az értékek rabja lett, ahova véletlenszerűen jutott el. Emberi méltósága a szakbarbár méltóságává alacsonyodott le, és az etikai parancs, amely rá is vonatkozik, a kötelesség parancsa töretlenül, a 100 %-os szakmai parancsteljesítés szabályának formáját öltötte magára.

Az intuición elmélete

A rettenetes némaság, amellyel zajos világunk telítve van, szünetelteti a kommunikációt értékterület és értékterület között, ember és ember között. Isten nyelve széthullt ezoterikus nyelvekre, amelyek már alig nyelvek, legjobb esetben jelzések; tárgynyelvekről van szó: üzleti levelekről, matematikai képletekről, katonai vezényszavakról, műszaki rajzokról és statisztikákról. Talán a demokratikus szónoki emelvények politikai retorikája volt a beszélő ember utolsó emanációja.

Természetesen mindezt paradox módon eltorzítottuk, és mégis, ez még mindig nem oly torz, mint a valóság, melyet kiéheztetnek, mert a képtelenségig radikalizált hitelrendszer önmagát vezeti ad abszurdum; messze nem olyan torz, mint a valóság, amely mérgező gázokkal irtja ki önmagát, mert a képtelenségig radikalizált katonai gondolkodás saját pusztulását készíti elő; még messze nem olyan képtelen módon eltorzított, mint egy világ, amely önmagát ad abszurdum juttatja, mert értékei széthullottak és versenyt futnak az abszolútumba.

A nyugvó megszűnt, a funkció javára szűnt meg: az értékközpont stílusalkotó ereje már nem képes önmagát realizálni és épp úgy, ahogy a fizikai tér elvesztette érvényét, úgy kellett elvesztenie hatását a téralakító stílusnak is – a konstruktív ornamentumra való képesség kialudt az empiria utolsó hitmaradványaival együtt, az új radikális célirányos gondolkodásban az ornamentumnak már nem volt helye, szidalommá kellett alacsonyodnia úgy, mint ahogy az esztétikai értéket, legtágabb értelemben véve, egy etikai fogyatékoság hiányával terhelték.

Ugyanis az emberrel szemben támasztott etikai igény töretlenül megmaradt, szólítja hangosabban kötelessége, mint valaha, és szinte azt mondhatnánk, hogy a kötelesség is ad abszurdum vezeti magát, hogy „magánvaló kötelesség” lett, ami már nem akar tudni nyugvó mesterséges felnövekvése megvalósulásáról. A kötelességfogalom ezen kérlelhetetlen szigorúságú hiperprofilázása, a reneszánsz és a skolasztikus összeomlás ezen utolsó konzekvenciája, ez a magánvaló kötelesség, magánvaló szigorúság először a protestantizmusban valósult meg, onnan a kantiánizmus protestáns teológiájának útján elindulva, Hegelen keresztül ju-

tott el végleges formájához: a „magánvaló kötelesség” isteni voltától megfosztott valláshoz, a „magánvaló forradalom” formájához, ahhoz az egyház nélküli egyházhoz, a marxizmus azon radikális szigorához, amelynek első formája most Oroszországban manifesztálódik. Az értékvalóság kötelességvalósággá alakult át.

Ám mégis felismerhető a deduktív gondolkodás ezen új fajtájában, egy még bizonyosan nagyon szimplifikált és nagyon durván megformált gondolkodásban a platonai idea újraéledése: újra az én magányából hangzik fel a kiáltás és hív a plátói szerelem, ami minden némaság elenére szüntelenül újra keresi az embert, még akkor is, ha az ember ezt a vágyódást csak egy olyan materiális címszóval képes kifejezni, hogy kollektívizmus.

A világ ugyanis megmarad a „tételezés tételezéseként”, és az értéklányok ezen tételezésében, az abszolút logosz ezen átvitelében az érték-tételező éntől a tételezett éniig metodologikus adott a „lehetséges tapasztalások feltétele”, vagyis hogy a társ énről, az embertársunkról egyáltalán tudomást vehetünk, hogy egyáltalán „megérthetjük” őt: ez a lehetőségünk a megmenekülésünkre a magányunktól, ez az ismeretelméleti struktúrája a „magánvaló szeretetnek”.

A „lehetséges tapasztalások feltétele” bizonyára csak elméleti lehetőség. De a radikális absztraktság és az elnémult nyelvek ideje saját valóságában csak absztrakt feltétel, és a lehetőség, egyik nyelvet a másikra lefordítani, biztosíték az egyéni szóhoz történő visszautalásra, a logosz fennmaradására és felemelésére minden pozitívista felismerés fölé: a „tételezés tételezése” elveszíthetetlenül magában foglalja az emberek egységét, olyan mint egy utolsó, ha csak noumenáliss menedékhelye is a szeretetnek, amely mindig megszűnik, „ahogy a nyelvek is meg fognak szűnni és a felismerés is meg fog szűnni” [7], a logosz utolsó menedékhelye, amely több, mint a kihunyó felismerés – a logosz, mint magánvaló szellemi.

A nyugvóhoz visszavezető utat talán csak nagy együgyűségben és távol minden racionális felismeréstől lehet majd megtalálni. Ugyanis a káosz talán csak az együgyűségben viselhető el. Némely dolog arra utal, s nem utolsósorban az, hogy a néma természet a némaság ezen világában egy új, még soha nem sejtett jelentőségre tett szert, hogy az új természet-érzésben fejeződjék ki bárcsak egy néma sport formájában is, hogy a zárt, a nyugvó világ utáni vágy újra jelentkezett. És ez olyan, mint a legyőzhetetlen erő áttörése a térformálásban, hogy az élet minden absztraktságában, minden értékképzéshez való tehetetlenségében, a zene mint Isten ajándéka a világra jött, abban a pillanatban, amikor az Istenben való hit kialudt és a világ elnémult: a zene, a némaság absztrakt

nyelve, amely túlzengi a gépeket és szolgálatába állítja őket, a zene, vagy ha tetszik, a zeneélet, ahogy a zeneéletet a szó igazi értelmében eddig még nem hallottuk, de amely túlzengi a némaságot és, strukturális lehetősége szerint legalábbis, zene marad – zene, absztrakt téralkotás, ezen kor talán utolsó és első értékmegvalósulása.

Jegyzetek: (Paul Michael ! megjegyzéseinek felhasználásával)

1 G. W. F. Hegel: „Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie”, 3. kötet, 3. rész, 3. fejezet, „D. Schelling” (Glockner jubileumi kiadás) 19. kötet, 681. o.

2 Vesd össze Augustinus: „De libero arbitrio” 3. 22. 64. és „De vera religione”, 12. 23.

3 V.ö. I. Kant: „Kritik der praktischen Vernunft” [A gyakorlati ész kritikája], Beschluss

4 V.ö. I. Kant: „Grundlegung zur Metaphysik der Sitten”, 3. fejezet.

5 V.ö. G. W. F. Hegel: A jogfilozófia alapvonalai 340., 341., 342., paragrafus; továbbá: A filozófia rendszere 548. paragrafus.

6 Pál I, Korinthusiak, 13,8.

(fordította: Hertvich Ágnes)

Hermann Broch

A félálom állapota

I. fejezet

Módszertani megjegyzések

A történelem törvényei és az akarat szabadsága

Ha a történelemben törvények érnyesülnek, akkor nem lehetséges szabad akarat.

A megismerés előrelépése végeredményben filozófiai szemléleteken alapul, ismeretelméleti és logikai megfontolásokon: egy szigorú filozófia (és etikája) világos igazságakarása nélkül elképzelhetetlen az empirikus kutatás, sőt módszertani értelemben egyszerűen lehetetlen, és ha az empiria mindenkor hajlamos is arra, hogy teljesen önállónak tartsa magát, ha saját előreigyekeztétől megszédülve arra törekszik is, hogy filozófiai kiindulását elfelejtse, akkor is a filozófiai kiindulás képezi az empirikus tudás épületének alapjait, azokat az egyszerűségeket mindenkorra érvényes alapokat, amelyek a konstrukció valamennyi részletében mindig újra előbukkannak, legyen az épület bármely magas is.

Ugyanakkor amennyire nem szabad megfélekezni a filozófiai és az empirikus kutatás összefüggéséről, ugyanannyira nem szabad a két területet és azok részeit egymással összekeverni vagy éppenséggel összecsérelni. Az, hogy az itt szükséges, éles fogalmi elhatárolások, mindenfajta fáradozás ellenére, mindeddig alig haladtak túl a matematikailag meghatározható természettudományok körén, és egészen bizonyos, hogy semmi esetre sem jutottak el a (többnyire történelmi) szellemtudományokéhoz, nem utolsósorban a precíz terminológiák (talán megszüntethetetlen) hiányára vezethető vissza. Évszázadokig tartott, amíg az ember felismerte, hogy természetfilozófia, természettörténet és természettudomány három különböző dolog, és még akkor is hosszú idő kellett ahhoz, amíg képessé vált felismerni, hogy a természetfilozófiának nem lehet célja a természet törvényszerűségeinek felfedezése: ez utóbbi kizárólag az empirikus természetkutatás elméleteinek feladata.

Már ugyancsak nagyon esedékes lenne a történetfilozófia, történelmi ábrázolás és történelemelmélet hasonlóan tiszta elkülönítése, ugyanakkor ma még általában különös makacssággal a történetfilozófiától várják el, hogy a történelmi törvényszerűségekre fényt derítsen. Egyet a-

zonban előre kell bocsátani és szigorúan betartani: a történelem alakulásának színterét (múltban és jelenben), az ember és különböző csoportosulásai által véghezvitt politikai történések színterét (múltban és jelenben), egyszerűen, az emberi tömegmegmozgalmak színterét, ami törvényszerűségeit illeti, nem a történetfilozófia dolozza fel – amelynek más, nem kevésbé alapvető feladatai vannak – és ugyanígy a tulajdonképpeni történetírásnak és történelemi ábrázolásnak sem kell ilyen kutatásokkal foglalkoznia; ez kizárólag egy szigorú történelemelmélet feladatai közé tartozik, amely regulatív alapelveit a történetfilozófiától, összes empirikus illusztrációs anyagát pedig a történelmi ábrázolástól veszi, de mégis mindkét másik diszciplínától élesen elkülönül. Ez természetesen nem jelenti és nem is jelentheti az eddigi történetfilozófiai teljesítmények trónfosztását: hiszen ez – Augustinustól kezdve Hegelig és Marxig – történelmi törvényszerűségek felfedezésével szisztematikus, materiális és módszertani eredmények alapállományából hozta létre, amelyek minden eljövendő történelemelmélet részeivé fognak válni. De hozzájuk társul mindaz a történelemelméleti nekifutó is, amely – az utóbbi időben növekvő gyakorisággal – az empirikus szellemtudományok kutatási területén, a szociológiában, gazdaságtanban, pszichológiában és végül, ahogy ez magától értetődik, magában a történelemkutatásban is mindenütt előfordul. Bizonyára nincs messze az a nap, amikor sikerülni fog az összes különböző, gyakran egymásnak ellentmondó, mégis szilárdan ugyanazon cél felé igyekvő törekvéseket egy egységes történelemelméletté összefoglalni, és ha ezzel egy igazi rendszerezés sikerülne, egy igazi „tudásrendszer”, akkor ez a funkcionális kapcsolatok, elméletek és törvényszerűségek hálójával legalább az ember legfontosabb (és emellett néhány kevésbé fontos) történelemalakító magatartásmódozatát meg tudja ragadni (és sémákba tudja rendezni), tehát képes egy történelmi antropológiát, vagy talán pontosabban meghatározva, a történelem egy antropológiai struktúráját életre hívni. És azon a napon, amikor ez megtörténik, új tudomány születik.

Minden tudományos törvényszerűségnek, ahhoz hogy törvényszerűség legyen, a történéseket a maguk hatásterületén strukturálisan kell megragadnia, hogy lefolyásuk strukturálisan megjósolható lehessen; ez az előírás éppúgy érvényes a történelemelméletre, mint a természettudományokra. És a természeti törvényhez hasonlóan a történelemnek is ügyelnie kell hatásterületén belül bármilyen „véletlen” kikapcsolására, mert abban a pillanatban, amelyben spontán jelenségekkel találkozik, amelyek mozgásimpulzusaikkal együtt „megmagyarázhatatlanok”, azaz, eddig törvényekkel megközelíthetetlen és „törvényidegen” szférákból származnak, az a veszély fenyeget, hogy törvény érvényességét veszti. De

sehol sem működik annyira nyíltan és (fenyegetően) a véletlen spontán jelensége, mint a történelmi törvényszerűség mezején: az ember állítólag autonóm, szabad, individuális akarati döntése itt a „véletlen” szerepét játssza. Éppen azért a történelemelmélet – és vele együtt az eddigi történetfilozófia történelemelméleti elemeiben –, arra kényszerült, és kényszerül, hogy minden olyan hajtóerőt felkutasson a történelemben, amelyek megengedik egy autonóm indeterminált emberi akarat feltételezésének kizárását. Bárhogyan fogják is fel e tekintetben a történelem történéseit, isteni világtervként, melybe az emberi magatartás hasonmásszerűsége révén illeszkedik bele, (vagy egy dialektikus világszellem kibontakozásaként, amelynek logosza minden emberi tudat létrehozója, vagy egy nem kevésbé dialektikus színezetű ökonomológiai történelmi materializmus hatásterületeként, amely az ember létért folyó animális küzdelmének egyértelműen meghatározott utat írna elő: ezen konstrukciók mindegyikében a történelmi törvényszerűségek érvényességi alapja egy individuumon túli, személyiségen túli szférába helyeződik, egy minden egyes emberi befolyástól távol eső általános szférába, melynek oly (feltétlen determinációs ereje kell legyen, hogy az egyes individuum) alig képes észrevenni, milyen feltétlen mértékben alattvalója ennek egész gondolkodásával és cselekvéseivel együtt. Egy ennyire általános történelmi determinizmus létrehozásával a történelmi törvény képes lenne a történelmet egyértelműen előrejósolni és módszertanilag maradéktalanul azonos elbírálás alá esne a természeti törvénnyel. Csakhogy a természeti törvény világosan tudja, mikor bukkan véletlen jelenségre, hogy aztán emiatt kibővítsé és módosítsa önmagát, vagy pedig, ha ez nem sikerül, leköszönjön; a történelmi törvény viszont messze van attól, hogy ilyesmit tudjon: a spontán szabad akarati döntés „véletlenszerűsége” a történelemben nem egyértelműen megfogható egyedi tény, hanem anonim, egyáltalán nem megfogható, végtelen és örökké megújuló tényösszesség, és sem a történelmi törvénytől nem várható, hogy maga végezze el az állandó kibővítés és módosítás sziszifuszi munkáját, hogy segítségével leküzdje e véletlen agglomerációkat, sem pedig rákényszeríteni nem lehet aut, hiszen a törvény aut állítja, hogy ő már eleve végrehajtotta. Más szóval, a természeti törvénynek fennállása érdekében minden egyes esetben egyértelműen bizonyítania kell a véletlenek leküzdését, hatókörében találkozik, amelyekkel míg történelmi törvény a véletlent, ami itt a szabad akarati döntés lehetőségét jelenti, rövidúton „kiinterpretálja” hatásterületéről, vagyis a történelemből. Ez a tényinterpretáció, amely ily módon a természettudományos-matematikai bizonyítás helyére lép, tények kiválasztásának, felhalmozásának és – minden rossz történetfilozófia szerencséjére – a tények meghamisításának segítségével megy végbe, és ehhez járul a történelmen kívüli tudásterületekről vett segédelméletek analogi-

záló felhasználása. A pavlovi kísérleteket például, melyek bizonyítást keresnek ahhoz, hogy az állatok – és ezzel együtt az emberek – organizmusának valamennyi reakciómódozata nem más, mint előre pontosan kiszámítható ösztönreakciók kötege, amelyhez ezenkívül még az éppúgy előre kiszámítható állati ösztön szabadság reakciói is hozzátartoznak, a történelemelmélet (különösen materialista változatában) saját állásfoglalása és az ebben való bizakodás értékes tanuinak tekintheti, nevezetesen az abban való határozott bizakodás tanúinak, hogy az állítólagos szabad akarat véletlenszerűsége a törvénznek megfelelően előre kiszámíthatóan, megjósolhatóan oldható fel. Mivel azonban semmiféle tanú, semmiféle interpretáció sincs, bármilyen módon kiválogatott és felhalmozott tényeken alapuljon is, amely szabatos, szigorú bizonyítékká várhatna, így legalábbis a szabad akarat fennállásának és további hatásának módszertani lehetősége csorbíthatatlanul nyitott marad a történelemben, és mivel ez a történelmi törvényszerűség létalapjainak módszertanilag ismét keményen ellentmond, egy határozottan antinómiás jellegű ellentmondás adódik. A hiányzó bizonyíték és ellenbizonyíték közé beszorítva a történelemelméletnek úgy tűnik, minden módszertani talajt kihúztak a lába alól, és hogy ez mindennek ellenére szinte makacsul kitart alapállításai mellett, hogy neki ezt kell tennie és képes is ezt tennie, úgy tűnik, minden szigorúságától és tulajdonképpeni tudományosságától megfosztja, és a pusztán „meggyőződés” rangjára fokozza le a történelemelméletet.

Különben az antinómiákat meggyőződések és valószínűleg csak meggyőződések segítségével lehet áthidalni. És persze az ember többi között olyan lényként is meghatározható, amely arra kényszerül, hogy antinómiák áthidalásával foglalkozzék; majdhogynem az a helyzet, hogy egész szellemi produktivitása az antinómiákból származik, és ennek első áthidalása bizonyára az emberiség azon nagy pillanatában következett be, amelyben ő, az ember először tételezett istent. És e kiút láttán magától értetődő, hogy a teológiai-filozófiai spekuláció éppen a hídverésnek ezt a művészetét emelte a legkifinomultabb szintre, a hajszálpontos mérészség szintjére, melyet azután a laikus filozófia, teológiai öröksége ellenére sem volt képes újból elérni. Semmi kétség: a teológiai-filozófiai spekuláció egy olyan szállás, amelybe bármilyen antinómia az elhelyezhető, semmi kétség, hogy a törvény és szabad akarat egyidejű meglétének történelemelméleti antinómiáját kétszeresen kész befogadni, mert a determinizmus-indeterminizmus probléma legősbíbb anyagát alkotja, és semmi kétség sem lehet afelől, hogy a történelemelmélet ősidők óta olyan tendenciákat mutat fel, hogy erre a neki előkészített szállásra húzódják vissza. Ehhez a módszertani összekötő láncszem a történelmi „fejlődés” fogalmában és fenoménjében adott, amelyet a történelmi törvény nem ke-

rülhet meg, és amely – s ez már éppenséggel teológiai gondolat – egyrészt őt előre vivő akarati erőket követel meg, mert különben a kezdet kezdetén elakadt volna, másrészt viszont nyilvánvalóan hátráltató erőket is tartalmaz, mert különben mindenek kezdetén, úgymond rögtön és fejlődésmentesen elérte volna a törvény irányába mutató későbbi fejlődési stádiumokat, különösen, ha azokat egy boldog végállapot megközelítéseként képzeljük el; hogy ezt a késleltetést az evilági korlátozott emberi értelem és az általa irányított individuális akarat hiányosságára kell visszavezetni, az annál is világosabb, minthogy nincs más a történelmi hatómezőben található tényezők között, ami ilyen „gonosz” tevékenységre kapható, és itt még a teológiára sincs szükség; ezzel szemben a másik, a „jó” fajta akarat, amelynek az kell legyen a feladata, hogy a fejlődést a neki előírt törvény értelmében előrevigye, még a teológiának is kétségkívül bizonyos nehézségei vannak, mert itt egy törvényhez kötött szabadság antinómiájáról, egy „kötött-szabad” akaratról, egy fából vaskarikáról, egy *contradictio in adiectio*-ról van szó, akár egy olyan képződményről, amely egy antinómiát akar áthidalni és ezért annak a vonásait kell, hogy hordozza. A valóságban azonban a teológia szállítja a paradigmátikus megoldást: az embernek nincs végtelen, abszolút értelme, az ember csak annak visszfényét hordozza magán, és minthogy isteni elme visszfényében gondolkodik és cselekszik, különbözik az állattól; s így igazából ember, „normális ember” a szabadság képességével, akinek „normális” esze aztán csak egy bizonyos „szabad” akarati döntést tesz lehetővé, azt ugyanis, amely megfelel a „magasabb” észnek és az általa létrehozott világtervnek; az akarati döntés minden más fajtája, a szabadság minden más fajtája, sőt, már egy másik szabadság - és ész - autonómia a csupán elméleti feltételezése is innen tekintve az „abnormálisba”, az anarchikus örületbe hullás stigmáját hordozza magán, mint az ördögi megszállottság, amely a gyenge földi embert szakadatlanul fenyegeti és az isteni ész felcsillanásának ajándékát mindig újra elragadja tőle, úgyhogy a kifosztottnak megvetendő kártevővé, röviden csupán kiirtásra érdemes, kiirtandó eretnekké kell válnia és azzá is válik. Ez egy pragmatikus séma, amely ennek megfelelően, ha többnyire lényegesen leegyszerűsítetten is, majdnem minden történelmelméletben kimutatható, így mint pl. a marxistában is, mint az egyedül érvényes „proletárgondolkodásnak” és e gondolkodáshoz specifikusan forradalmi- és szabadság-akaratnak „normalitása” úgyhogy minden más, mégoly teoretikus szabadságfelfogás is automatikusan ellenforradalmi eretnekségként lesz kiátkozva.

További magyarázat az azonos sematikus formák feltűnő visszatérései aligha szükséges, viszont a meggyőződés „lényegét” megvizsgálhatjuk: a „meggyőzés” soha nem matematikai bizonyítékok alapján győz meg

(amelyekről nem szükséges senkit sem meggyőzni), hanem egy „normális” észre való hivatkozás segítségével; de mivel a normalitásához sincs egyértelmű bizonyítóerővel rendelkező út, végülis a sima vagdalkozás útja marad csupán, a fizikai erőszaké, amely a maga módján mindenfajta antinómiát megszüntet; a szabad akaratnak a történelemelmélet hatómezejéről való a történelmi törvény érvényességéhez szükséges kiirtásáról végülis eretnekegetések és kivégzések gondoskodnak.

Milyen különös, milyen félelmetes tényállás! Hála értelme szabadságának az ember képes a kaotikus anoním létben törvényszerűségek megismerésére, sőt tudományos megismerésre és törvényszerűségek statuálására; képes a rendre, és tele van a megismerés okozta szorongással; képes arra, hogy törvényalkotó, rendező megismerésével megvilágítón benyomuljon származásának sötétségbe, amely lényegét tartalmazza, a megelőző és elkövetkező évezredek sötétségébe; csak hogy saját tételezéséhez kötözve, a törvényszerűségben kötve melynek segítségével egyedül ő képes a rendező vissza-és előrelátásra, egy törvényhez kötve, amelynek hatómezejéből a szabad akaratot megmászthatatlanul ki kell iktatni, elvakul az ember; mivel a neki kölcsönzött megismerés eszközeit ki akarja használni, amikor a történelembe tekint vak lesz önmaga és szabadsága iránt: nemcsak, hogy a történelmet olyan lényekkel kell benépesítenie, amelyek – legalábbis elvileg – kizárólag törvény által irányítottak, és így minden szabadságuktól megfosztottak, hanem ettől a törvénykényszersztől olyannyira le van nyűgözve, hogy kényszerítve érzi magát arra, hogy gyakorlatilag is és azonnal radikálisan kipusztítsa a világból szabad akaratot, amely mindig csak az eretnekeké lehetett. A gondolat pusztá tehetetlenségéből egy önmagában véve teljesen legitim és szükséges megismerési szándék, amilyen a történelemelméleté, egy agresszíven örült etikává és erkölccsé lesz, örült büntetőjoggá, amely fékevesztett zavartságában emberiséget és embert gyilkolóan mindenütt máglyákat gyűjt, koncentrációs táborokat rendez be, kínzókarókat állít fel, kivégzőosztagokat irányít, tankokat hajt a búzamezőn át, és az emberek hajlékát rommá bombázza.

Ha tisztán a megismerésszerűre korlátozódunk is, szörnyű zűrzavar képe ez, logikailag, és emberileg egyképpen zavarodott az, ami itt megmutatkozik, és nem lesz enyhébb, legfeljebb cinikusabb, ha a történelemelmélet minden logikai kategóriát teljes összezavarva azt állítja, hogy kezdve az eretnekek kivégzésétől, akármelyik megtörtént szörnyűséget csupán a történelmi törvény stabilitásának bizonyítékaként kell felfognunk. Sok vonatkozásban ez minden filozófiai tudomány csődjének bejelentése, amely megadta magát időhöz kötöttségének, és ezzel a zűrzavarnak esett áldozatul. Valószínűleg soha nem lett volna lehetséges, hogy a történelemelmélet kihívóan örült erkölcsbe forduljon, ha módszertani-

lag ellenőrizhető lett volna, ha nem előzték volna meg őt azoknak a lát-
szólag ártalmatlan ismeretelméleti próbálkozások, melyek az egységes
logos által meghatározott emberi megismerési struktúrának deskriptív és
normatív, értékmentes és értékhez kötött, kvantifikáló és kvalifikáló spe-
ciális megismerési fajtákra való felosztására törekedtek; mindez ugyan-
azokból a zavaros forrásból táplálkozik. Hogy a tudomány ilymódon
mennyiben járult hozzá közvetlenül a megismerés elfajulásához, és hogy
ilyen formán a szellemi fáradozás, maga az igazságra való törekvés mi-
ként tette magát ellenőrizhetetlenné, hogy ezzel saját akarata ellenére
(vagy legalábbis gyakran annak ellenére) az emberi természet minden
kaotikus ősalapját felszakítsa – ezt egyelőre nem tárgyaljuk, és nem is
kell, hogy tárgyaljuk, ez ugyanis e munka központi kutatási tárgyához tar-
tozik. Egyelőre elég, hogy rámutatunk a tévutakra, a téboly útjára,
amelyre a történelemelmélet lépett, mikor a véletlen elleni harcra irá-
nyuló kötelességének félreérthető értelmezése során minden szabad aka-
ratra utaló mozzanatot ki akart irtani törvényeinek hatómezejéből. eg-
zisztenciájának biztosításához, ha a tévutakat el kell zárunk előle? Ta-
lán azt, ami belőle létezik – és hogy létezik, az még kinövéssein is látható
– mintegy csak „mintha” – szemléletként kell tekintenünk? Furcsa mó-
don ez a kérdés nem kérdés, hanem egy messzemenően korrekt, mód-
szertanilag messzemenően megtisztított tényállásra való utalás, amely
ennek megfelelően az első útmutatót is tartalmazza a probléma helyes
megoldásához: a történelmi törvény – ahogy elvárható – a történelmet
bizonyára benépesíti olyan e tényekkel, akik minden szabadságuktól meg-
vannak fosztva és kizárólag a törvénytől függenek; de eleinte sem a tör-
vénynek, sem a történelemelméletnek mint olyannak nem kell törődnie
ezen mesebeli lények tényleges létével vagy nemlétével; mindegy, milyen
nagy az emberi értelem világossága, amellyel a történelmi törvényszerű-
ségeket felállította, a törvény mint olyan a saját hatómezejében úgy te-
kinti az embereket, „mintha” azok az értelem semmilyen világosságával
nem rendelkeznének, „mintha” álmodók, félálomban bolyongó lények
tömege lennének, amelyeket magasabb parancsra, mint valami nyáját ke-
resztül űztek a történelmen és annak történésein; úgy tekinti, mint absz-
trakt médiumot, amelyről a történelem szól, mert törvényei számára szük-
sége van materiális kiindulópontra, amelynek azonban nincs konkrét je-
lentősége, úgyhogy – radikálisan fogalmazva – majdnem az a látszat ke-
letkeznék, mintha a konkrét embernek a maga konkrét tulajdonságaival
(és így saját individuális akarataival) egyáltalán semmi keresnivalója sem
lenne a történelemben vagy legalábbis a történelemelméletben. Mód-
szertanilag kifogástalan és valószínűleg lehetséges is lenne kifogástalan
történelemelméletet építeni az ilyen absztrakt „mintha”-bázisra. Csak-

hogyan csupán gondolati játék lenne, nem pedig tudományos elmélet, melynek igazság-, helyesség- és valóságigénye van. És ezt az igényt bizony nem lehet a történelmi elméletektől és törvényektől elvitatni, legkevésbé ha tekintetbe vesszük szerencsétlen gyakorlati beavatkozásukat az élet realitásába. Sőt mi több, majdnem minden fikciónak, lebegjen látszólag még oly eloldottan is a realitás felett, valahol megfelel egy valóságterület, amelyből építőanyagát kibányássza. És ha egy fikció, amelynek olyan erős valóságkapcsolódása van, mint a történelemelméletnek, a történelmi ember fenomenjét mint akarat nélkül álmódzó, akarat nélkül bolyongó lények tömegét kezeli, akkor fel kell tennie kérdést, hogy vajon ennek az állítólag fiktív feltételezésnek nem felel-e meg valahol mégis egy igazi valóság. És ez a kérdés teljesen jogos. Hogy van-e az embernek abszolút szabad akarati döntése, és hogy ez miként ered az abszolút legmagasabbrendű észből (amely egyedül Istennek sajátja), vagy abszolút mély bolondságból (melyet biztosan nem tulajdoníthatunk az állatnak), ez a probléma itt elhanyagolható; de az abszolút ész és az abszolút bolondság között van egy rettenetesen széles közbülső terület, és ez nevezhető speciálisan emberinek: annak ellenére, hogy ennek a közbülső területnek a felső és az alsó szélén többé-kevésbé szabad akarati döntések létezhetnek, a tulajdonképpeni középső helyzetében – és éppen ebben játszódik le szinte folyamatosan minden emberi élet – biztosan nincs ilyesmi, biztosan nincs szabad akarat. Mert ez a középhegyet „az álomszerűség”, a derengő félhomályé, amely körülfogja az embert, amely soha nem engedi el őt, és amelyben akarása már régen nem az, csak ide-oda sodródás az álmórádatban. És az álmórádat igazi realitás, egy olyan realitás, amelyet mindenki – amennyire megengedett neki, hogy saját álomszerűségétől megszabaduljon – mindenkor és mindenütt (és végül éppen saját magán is) képes megfigyelni; röviden, mert a derengő-álomszerű éledgelésben tényleg egy majdnem akarat nélküli életreteg mutatkozik meg, ezért a történelemelmélet szabadon megközelítheti az igazi, azaz amennyire lehetséges, fikció nélküli, valóságra vonatkozott tudományosságot.

Vagy pontosabban: amennyit – és csak amennyire – az ember „álomszerűen” éledgel, annyira tárgya a történelemelméleti, történelmi törvény szerinti megismerésnek. És ezen a tárgyi mezőn belül, azaz a homályos álomszerű emberi éledgelés mezején a történelemelmélet törvényei tudományosan igaz érvényességgel rendelkeznek.

(fordította: Mátyás Dóra)

Feljegyzések egy „International University” létesítésének szükségességéről és lehetőségeiről

Az USA-ban egy sor „európai beállítottságú” tudományos és politikai intézmény működik. Létüket az antifasiszta bevándorlásnak köszönhetik, és ezideig három fő célt szolgáltak; először is munkaterületet és ezzel életlehetőséget kínáltak az Európából elűzött tudósoknak, másodszor megismertették az amerikai tudományt az európai gondolkodással, módszerekkel stb., harmadszor ezáltal szellemi alapot teremtettek a fasizmus elleni gyakorlati harchoz.

Ezek közül az olyan intézmények, mint a New School¹ ill. az Ecole Libre² vagy az Institut for Advanced Study³ messzemenően megfeleltek az első két célnak, míg a harmadik alapítványok formájában valósult meg, mint a Free World⁴ esetében, vagy pedig néhány alosztály szolgálta kifogástalanul ezt a célt, mint pl. a New School „Ibero-American-Centers” és a „World Affairs” alosztályai.

A háború befejezésével ezek a speciális célok többé-kevésbé rövid időn belül elveszítik jelentőségüket, mivel

- időközben a külföldi tudósok többnyire alkalmazkodtak az amerikai viszonyokhoz, az amerikai tudományos közeg részben be is fogadta őket, amennyiben pedig ez az amerikanizálódás nem ment végbe – mint elsősorban a franciák esetében – visszatérnek hazájukba;

- a tudományos élet újjászervezése a lerombolt Közép-Európában csak nagyon lassan halad – s így is csak amerikai segítséggel –, ezért semmiképpen nem lesz összehasonlítható Európa háború előtti tudományos tevékenységével, tehát nincs szüksége kirendelt képviselőre az amerikai tudományos életben;

- a fasizmus elleni harc a továbbiakban már nem európai diktátorok ellen irányul, legfeljebb belpolitikai lesz, amelyhez egy európai jellegű szellemi alap teljesen fölösleges.

A fent említett intézmények európai irányultsága minden bizonynnyal értelmét veszíti. Ennek ellenére az intézmények továbbra is fennmaradhatnak, feltéve, hogy ehhez eléggé tőkeerősek, mégis valószínű, hogy ez a fennmaradás – amennyiben nem kap új, konkrét célra irányuló értelmet – csak amerikai formában lehetséges. Más szavakkal: amerikai intézmé-

A jelenlegi európai beállítottságú intézmények fennmaradását illető kilátások mindenestre lényegesen biztatóbbak lennének, ha ezek az intézmények saját szakirányukban tovább tudnának fejlődni, és ezzel az amerikai tudományban kivételes hely elfoglalására lennének képesek. Ez a vonal az „International University” irányába mutat.

A. Az intézmény szükségessége

Mint minden más területen a szükségességhez éppúgy hozzájárulnak külső, mint belső okok, és mint minden más területen a belső és külső okok a legszorosabban összekapcsolódnak egymással; a külső okok politikai természetűek, a belsők magából a tudományos szituációból adódnak.

1. Politikai okok

A békeszerződés vagy Népszövetségként, vagy valamilyen más formában, de életre fog hívni egy nemzetközi politikai szervezetet.

Ha az új szervezet nem törékeny improvizáció akar lenni, mint a régi Népszövetség, akkor sokkal szilárdabb szerkezetre lesz szüksége, mint annak volt. Egy ilyen szervezet megteremtése azonban – minden „csakpolitikus” elképzelésével szemben – alapos elméleti bázis nélkül nem lehetséges.

Ezen nemcsak a nemzetközi és egyéb jogi bázist kell érteni – bár ez is az egyik legfontosabb jövőt érintő probléma –, hanem sokkal átfogóbban: egy békeeszköz csak akkor lehet hatékony, ha mind szerkezetében, mind alkalmazásában a „Világsszellem” megnyilvánulása, azaz megfelel a „Világsszellem” követelményeinek. Ahhoz azonban semmi kétség nem férhet, hogy a tudomány a maga teljességében ennek a világsszellemnek a legtisztább képviselője. S éppen ebben a teljességben – s nemcsak az egyes ágakban – kell a tudományt a béke és a béke működtetése szolgálatába állítani.

Pl. mindenki számára könnyen érthető és természetes, hogy a Népszövetség egy gazdasági-tudományos szekciót hozott létre – még ha csak közvetlen gyakorlati kérdések megoldására is –, hogy meghatározza a kereskedelmi vállalkozásai irányvonalát. Az azonban már sokkal kevésbé egyértelmű, hogy a történelmi és főleg a történelemfilozófiai kutatások nem kevésbé fontosak egy hatékony békepolitika szempontjából. Ugyanez vonatkozik a pszichológiai kutatások eredményeire is, holott éppen a fasizmusok és diktatúrák előretörése jelezhetette volna, hogy a politikai

vezetésben döntő jelentőségűek a pszichológiai mozzanatok, amelyeket a fasizmusok zseniálisan kihasználtak, demokráciák viszont szinte teljesen elhanyagolták.

A tudományos anyag, melyet a jövő békepolitikája igénybe venne, a szellemtudományok összterületét átfogja (sőt azokon túlra is kitekint), az antropológiától a filozófiáig terjed, s ez olyan nagyságrend, amely rendszerezett tagolás és átdolgozás nélkül egységesen nem ragadható meg, s így nem is állítható egységesen az emberiesség politikájának szolgálatába, ahogyan azt a békeszervezet megkívánja. Ehhez a legszélesebb bázison alapuló saját kutatóintézetre lenne szükség. Ez a bázis egy teljesjogú egyetem bázisának felel meg (még ha az orvosi és műszaki karok nem is tartoztak bele), és ezért is kellene az egyetemi formát, előnyben kellene részesíteni, mert egyrészt az egyetemi munka, általában élénkebb, mint egy kutatóintézetben folyó munka, másrészt pedig megoldaná egy új generáció képzését és bevonását a világbankban való munkálkodásba.

Már a régi Népszövetség megérezte – bár nem tisztán –, hogy valami hasonlóra szükség van, s ezért kialakította – igaz nagyon csenevész formában – a „Szellemi Együttműködés Szekcióját”⁵. A jövő békeszervezete számára aligha lehet kevésbé fontos egy „Világ Egyetem” mint a Világbank.

2. A tudomány természetéből eredő okok

A műszaki tudományok elé állíthat az ember bizonyos feladatokat, de a tudomány egészét valamilyen meghatározott célnak – legyen az bármennyire is nemes – nem rendelheti alá. Ilyen náci jellegű uniformizálási műveletek rövid ideig fennmaradhatnak, hamarosan azonban önmagukat számolják fel, mert a tudományos haladás végül is autonómnak bizonyul. A humanitás-politika és a tudomány kapcsolata csak akkor lehet gyümölcsöző, ha az autonóm tudományos haladás is ebben az irányban fejlődik. Ez pedig határozottan állítható.

A tudomány „kudarcot vallott”. Azaz: nem tudta megakadályozni a világkatasztrófát, sőt e katasztrófának részben maga is oka volt; hogy a fasiszta országokban a tudomány eltűrte uniformizálását, hogy ezt megtehették vele, ez is hozzátartozik a „kudarc”-hoz. Más szavakkal: a „világsszellemmel” együtt, melynek része és képviselője, maga az autonóm tudományos haladás vezetett a katasztrófához. Ez a nagyon is figyelemre méltó jelenség két fő okra vezethető vissza,

a., egy intenzívre, mivel a tudományok a XIX. század folyamán (a természet meghódításának területén bekövetkezett) rohamos fejlődésük következtében olyan módon specializálódtak, hogy a különböző szakok

között minden belső kapcsolat felbomlott, kizárva azt, hogy az egyes ember valamelyikükről valaha is egységes képet kapjon.

b., egy intenzívre, ugyanis – és ez az egyik legszebb gyümölcse az általánosan elfogadott valóságalap eltűnésének – a fő tudományágak kénytelenek voltak lehatolni saját alapjukig, és eközben felfedezték (még a matematika művelői is) hogy itt semmi esetre sem biztosított minden, mint ahogyan azt még a XIX. században feltételezték, s hogy gyakran egy teljes újjáépítéshez kellene látni, ez egy olyan felfedezés, ami egyeseket elég gyakran minden szempontból, s nem utolsó sorban etikai szempontból a tiszta relativizmus útjára térített.

Mindkét okcsoport, az intenzív csakúgy, mint az extenzív, visszatükröződik a filozófiai irodalomban. Nemcsak egy végső következményekben abszurd tudományos kutatási módszertant hoztak létre – különös tekintettel a szellem- és természettudományok közötti viszonyra –, hanem elősegítették az elszigetelt természettudományos ismeretek behatolását is egy félig filozófiai jellegű gondolkodásba, ami aztán ennél fogva – mint ahogyan Spengler példája mutatja – a világ alakulására a legveszélyesebb hatást gyakorolta.

Mindezek a tények együttvéve azonban, úgy tűnik, kiváltják a tudományon belüli választ. Éppen a minden területen fellépő, a diszciplinák alapjaira vonatkozó gondolkodás segítette elő annak a belátását, hogy szükség van egy közös alapra; s ehhez nem kis mértékben járult hozzá az új szimbolikus logika és a tudományelmélet. Más szavakkal belső autonóm szükségszerűségnek látszik – bár e tevékenység művelői számára többnyire nem tudatosul –, hogy a tudomány, amely különösképpen szellemtudományi ágában került a bábeli zűrzavar állapotába, önmaga számolja fel ezt a helyzetet. Növekvő feszültség észlelhető mindenütt, egyre határozottabbá válik a belső megértés iránti igény a szellemtudományok területén, kongresszusokat rendeznek e célból, és az olyan oktatási forma fejlesztésére irányuló törekvések, mint amilyenek többek között a chichagói egyetemen tapasztalhatók, fontos előjelekként értékelhetők.

De hová vezethetnek ezek a szintetizáló törekvések? (Mert ezekről van szó.) Hogyan lehet, hogyan kell egyáltalán elképzelnünk az új Tudományos Organont, amely a szintetizáló törekvések eredményeképp létrejöhet majd? Mivel minden ismeret a tudatstruktúrában rögzül, joggal feltételezhető, hogy elsősorban ismeretelméleti, logikai és tudománymódszertani eszközök (melyek alapelemei már mindenütt láthatók) határozzák majd meg a Tudományos Organon felépítését. A tudatstruktúra minden elvontsága ellenére sem szabad azonban soha elfelejteni, hogy a vizsgálat tárgya az emberi tudat, hogy végső soron tehát az emberről, a

„magában való emberi személyiségről” van szó. Ezáltal szükségképpen – a „humánium a maga teljességében” tudományos maggá, mindenekelőtt a szellemtudományok magjává válik (noha a természettudományok sem zárhatók ki semmiképpen ebből). A „humánium a maga teljességében” azonban az etikában koncentrálódik, így tehát elvárható, hogy a Tudományos Organon végül is mint egy általános, kritikailag megalapozott, normatív értéktan jön létre. S ez nem is lehet másképpen, mivel a tudomány az „igazság” megismerésére törekszik, és ez nemcsak ismeretelméleti, hanem etikai kategória is.

A dolgok ma még sokkal inkább mozgásban vannak, semhogy róluk többet el lehetne mondani (legalábbis nem a jelen vázlat keretei között), mégis az irány alighanem helytállónak tekinthető. S éppen ezért mondhatjuk el, hogy a születő, új Tudományos Organon mint általános normatív értéktan azt a szociológiai-politikai etikát foglalja magába, amely nélkül semmilyen érvényes békeállapot nem hozható létre. Nyilvánvaló, hogy a tudományos anyag, amely a béke megteremtésének igényét életre hívta, semmi esetre sem korlátozódhat az etikára, hanem túlnyomórészt konkrét tények alkotják, s ennél fogva helytelen lenne azt gondolni, hogy elegendő a tudomány újbóli rendszerezéséhez az, hogy egyszerűen etikai célra irányuljon. Határozottan állítható azonban, hogy a tudomány soha nem jutna el ehhez a rendszerezéshez, sőt még csak arra sem lenne képes, hogy a szükséges konkrét anyagot biztosítsa (mivel ehhez éppen rendszertanra van szüksége), ha Organonjában inherensen magában nem hordozná már az etikai irányultságot.

B. Szervezési problémák

Egy olyan tudományos intézménynek a középpontjában, amely a világ jövőbeli békeszerveződését kívánja szolgálni – mint már említettem – a tulajdonképpeni kutatóintézet áll, emellett szükség van egy ehhez tartozó egyetemi tanintézetre, és végül meg kell fontolni egyfajta „külső szolgálat” létrehozását is, mert egy etikai irányultságú tudomány nemcsak a politika szolgálatlánya, hanem megvannak a saját politikai feladatai is, azaz saját tudományos eredményeivel saját magának kell közvetlenül tájékoztatnia, hogy a közvéleményben megerősítse a humánus politika gondolatát.

E szempontok alapján hozzávetőlegesen a következő program vázolható fel:

1. Kutatóintézet

A mondottak értelmében a kutatóintézet kb. az alábbi munkaterületeket ölelhetné fel:

a) logika

b) alapkutatás

(1) a matematika és a természettudományok területén

(2) a szellemtudományok területén

c) ismeretelméleti tudománymódszertan

d) általános értéktan, mint a szellemtudományok szintetizálásának alapja, mégpedig a következő specifikus szempontok alapján:

(1) ismeretelméleti alapozás

(2) a tudat történeti fejlődése

(3) az emberi értéknormák megállapításának és mechanizmusának kutatása

e) egy szociológiai alapozású politikai etika speciális értéktana, amely magában foglalja

(1) a történeti alapozást,

(2) az antropológiai alapozást,

(3) a pszichológiai alapozást, különös tekintettel a tömeglélektani jelenségekre,

(4) az empirikus ellenőrzést és az ehhez szükséges statisztikai anyaggyűjtést

Általában a munkaterületek (a-tól c-ig) mindegyike saját önálló módszerei alapján fejlődhet tovább; nem szabad azt feltételeznünk, hogy a (d) csoport szintetizáló munkája valahogyan „vezetőként” avatkozik be más csoportok munkájába. A szintetizáló tevékenység elsősorban analizáló és rendszerező jellegű, s innen kell saját eredményeihez eljutnia. Legfeljebb konkrét kérdésekkel és problémák felvetésével befolyásolható, és majdnem biztosan előre megmondható, hogy a szintetizálás hasonló kérdései más munkaterületeken annál inkább felhalmzódhatnak, minél inkább közeledik a szintetizálás egy Tudományos Organon céljához.

Bizonyára mind a (d), mind az (e) csoport külön is, mint saját kutatási intézet beindítható lenne. Azonban sokféle gyakorlati ok, nem utolsósorban anyagi természetűek szólnak amellett, hogy e terv egy fennálló intézmény keretei között valósuljon meg.

A princetoni Institute for Advanced Study alkalmas hely lenne a (d) és az (e) csoportok felállítására, mégpedig mindenekelőtt azért, mert az

(a), (b) és (c) csoportok itt olyan módon képviseltetik magukat, mint sehol máshol a világon.

Másrészt feltételezhetjük, hogy az „Institute” üdvözlőné munkatervének ilyen irányú bővítését. Hadd utaljak ismételten a bevezetőben mondottakra: az intézmény Európa legnagyobb tudósainak egész sorát gyűjtötte össze falai között, egyrészt lehetőséget kínálva számukra munkájuk folytatásához, másrészt pedig ezáltal az amerikai tudomány rendelkezésére bocsátotta e munka eredményeit. Ezek azonban alapján véve csak elszigetelt akciók voltak; az intézmény csupán helyileg egységes, de nem rendszerezett, s a kiegészítő csoportok (de) felvételével válhatna rendszerezett egységgé, és így – az intézet mindenkori tagságától függetlenül –, egységes és hosszabb időre meghatározott intézeti program megvalósításán fáradozhatna.

2. Az egyetem működése

Semmiképpen sem arról van szó, hogy a „Nemzetközi Egyetemet” a kutatóintézet alárendelt tartozékaként kellene kialakítani.

Ha a New School a bevezetőben említett okból Nemzetközi Egyetemmé akarna átalakulni – és aligha lehetne a szemére vetni, ha azután hivatalosan is így nevezné magát –, akkor jóllehet a kutatóintézettel kooperatív viszonyban állna, különös tekintettel az intézeti tagok oktató tevékenységére, vagy pedig kutatómunkájuk egyetemi támogatását illetően, azonban emellett saját tudományos feladatait is teljesítenie kellene.

Mivel a kutatóintézet munkája – legyen az az Institute for Advanced Study keretein belül, vagy valahol máshol megvalósítható – tisztán absztrakt és elméleti, az „International”-hoz, a nemzetköziséghez csak annyiban van köze, amennyiben a tudomány is nemzetközi. Mindazonáltal egy tudományos intézetnek, amely a béke eszköze akar lenni, a „nemzetköziség” fogalom tárgyi tartalmának is meg kell felelnie. S éppen ez a „Nemzetközi Egyetem” feladata. A New School szerencsés helyzetben van, szociológiai és politikai szekcióival messzemenően eleget tesz a „nemzetköziség” követelményének. Mint „Nemzetközi Egyetem”-re talán csak annyi hárulna, hogy ezeken a tagozatokon kismértékben módosítani kellene a lényegi feladatokat, ez azonban könnyen és minden többletkiadás nélkül – a személyzeti állomány növelése nélkül is – megoldható.

A másik oldalon viszont mindenképpen bővíteni kellene a szakterületeket, mindenekelőtt a történelem nagyobb mértékű jelenléte volna szükség, továbbá a földrajz, az antropológiáé stb...

Végezetül egy „Nemzetközi Egyetem” nem képzelhető el nemzetközi jog, népszövetségi jog stb. nélkül. Hogy vajon lehete e ilyen jogi ok-

tató tevékenységet folytatni jogi képzettség háttére nélkül, az nem állítható biztosan, mert például nehezen tud úgy előadni az ember nemzetközi jogról, hogy a nemzeti munkajogban ne lenne járatos. Ugyanígy elvárható az is, hogy az oktató alapvető polgári- és büntető jogi ismeretekkel rendelkezzen, sőt talán az is, hogy a történeti jogformákat, mint például a római jogot, stb. ismerje. Ennek ellenére mégis meg kellene próbálkozni vele, mégha az egyetem nem is rendelkezik teljesen kiépített jogi karral.

Magától értetődik, hogy a New School-nak, mint „Nemzetközi Egyetem”-nek le kellene mondania a jelenlegi matematikai és természettudományi előadásairól.

3. A közvéleményre gyakorolt hatás

Mint már említettem, egy „Nemzetközi Egyetem” kötelességei közé tartozna az is, hogy tudományos eredményeiről és nézeteiről közvetlenül számoljon be a nyilvánosságnak, mégpedig olyan mértékben, amennyire ezáltal a béke gondolata megerősíthető, és a humánus politika a „megvalósítás” irányába haladhat.

Ehhez segítséget jelenthetnek egyrészt olyan intézmények, mint a New School „Institute World Affairs” és az „Ibero-American Center” intézetei, másrészt a publikációk. Végül e célból figyelembe kellene venni a mindenki számára hozzáférhető rendezvények, rádióelőadások, előadássorozatok stb., egy szóval egy jól képzett külső szolgálat szerepét.

Ezért a „New School”, eddigi főkiadványát, a „Social Research”⁶-öt nemcsak folytatni kellene, hanem továbbfejleszteni is, hogy meg tudjon felelni a „Nemzetközi Egyetem” igényeinek. De emellett feltehetőleg be kellene jelenteni még egy második folyóirat kiadását is, amelyik nemcsak tisztán tudományos jellegű, mint a „Social Research”, és így egy szélesebb publikumhoz képes szólni. Vagy még jobb lenne egy megfelelő példányszámban megjelenő már meglévő folyóiratot megnyerni erre a célra.

Ilyen folyóirat van is, és valószínűleg meg is lehetne nyerni: ez a bevezetőben említett „Free World”, s szintén említettem már, hogy „Free World” hasonló háború utáni problémák előtt áll, mint a „New School”, úgyhogy a problémák megoldási módjának párhuzamba állítása járható út lehetne.

Ha valóban létrejönne egy ilyenfajta párhuzamos tevékenységforma, úgy szinte természetesnek tűnne a „Free World”-ot megbízni a teljes kiadvány- és külső szolgálattal, melynek működéséről a „Nemzetközi Egyetem”-nek kellene gondoskodnia. Nemcsak azért, mert akkor a „Nemzetközi Egyetem” külső szolgálatának önálló vezetésre lenne szüksége, hanem egyszerűen azért, mert a tudományos munkatárs nem

tud egyidejűleg úgy szolgálni két urat, hogy az egyik szolgálatot el ne hagyolná, és éppen a Free World az a folyóirat, amelyik fennállásának rövid ideje alatt mind a folyóiratkiadás terén, mind más vállalkozásaiban olyan kiváló vezetésről tett tanúbizonyságot, hogy előreláthatólag a leg-hasznosabb lenne, ha a „Nemzetközi Egyetem” teljes külső szolgálatát átvenné.

Pontosabban, ha az itt végiggondolt munkamegosztás létrejönne, akkor a „Free World”-re hárulna az egész tudományos és nemtudományos folyóiratszerkesztés és adminisztráció, továbbá minden kifelé irányuló politikai kezdeményezés, kerekasztal beszélgetések és más viták rendezése, a tudományos és nemtudományos rádiópropaganda, stb. stb...

E tagozat hatékony munkájának megszervezése már csak azért is fontos, mert jelentős részben tőle függ a teljes vállalkozás haszna.

C. Gyakorlati problémák

Nem lehetetlen, hogy az itt felvázolt terv tevékeny érdeklődésre találna valamely nagy alapítvány egyikénél, vagy hogy meg lehetne találni az anyagi támogatás valamilyen más formáját.

Ha ez történne, akkor a terv – legalább – részben kivitelezhető lenne, – például csak mint „tudományos eredmények szintetizálásával foglalkozó intézet” (tekintet nélkül bármely fennálló intézetre), vagy egy közülük, legyen az a „New School”, az „Institute for Advanced Study”, a „Free World”, a többire való tekintet nélkül átvehetné a kivitelzést. Mindezek reális lehetőségek.

Azt, hogy itt mégis az együttes akció mellett szólunk, a következő okok indokolják:

a. a teljes megvalósítást mindenképpen előnyben kell részesíteni a részlegessel szemben; a jövőendő béke tudományos támogatása nem kevésbé fontos, mint a szellemtudományok szintetizálására irányuló törekvések;

b. még a részleges megvalósítás is, nem beszélve a teljesről, jelentős tudományos felkészültséget igényel, ennél fogva minden amellettt szól, hogy a tervvel ahhoz az intézethez kell fordulni – mint például az „Institute” vagy a „New School” esetében – ahol ez a felkészültség már megvan.

c. akár teljes, akár részleges megvalósításról van szó, az alapítás költségei minden esetben jelentősek, de igen nagymértékben csökkenthetők, ha a „Nemzetközi Egyetem” egy már fennálló intézethez csatlakozik, persze csak akkor, ha közülük előbb néhány egyesül.

Mindezekből úgy tűnhet, hogy az „Institute for Advanced Study”, a „New School” és a „Free World” említett kooperációja ideális megoldás lenne.

Természetesen az említett kooperáció létrejötte esetén azt is számításba kell venni, hogy itt három önálló vállalkozásról van szó, amelyek önállóságukat nem adhatják fel minden további nélkül: egy alapítvány, mint amilyen például az „Institute for Advanced Study”, semmiféle egyesülésbe nem léphet be, mert akkor alapszabályzatát kellene megváltoztatnia.

De itt egyáltalán nem egyesülésről van szó, hanem szabad kooperációról, és erre a három itt megnevezett intézmény kétségkívül képes és jogosult. Természetesen a kooperáción belül fontos és szükséges egy közös és egységes vezetés, amely azonban könnyen létrehozható, egyrészt egy speciális, a közös ügyek intézésével megbízott direktórium felállítása révén, másrészt a vezető posztokban personálunió kialakításával.

Éppen így könnyen elképzelhető lenne, egyrészt a közös kiadásokat érintő, másrészt a kölcsönös elszámolásra vonatkozó pénzügyi problémák minden bonyodalom nélküli megoldása. Ezek csupán számviteli ügyek.

A kooperáció gondolatának csak egy tényleges hátránya van: önmagában is elég nehéz egy programot megvalósítani, még nehezebb ehhez két partnert egy kalap alá hozni, és még ennél is nehezebb és hosszadalmasabb, ha ezt három partner részvételével kell megoldani. S éppen a hosszadalmasságot kellene elkerülni. Az itt felvázolt gondolatok nem eredetiek, már régóta megvalósításra várnak, és amennyiben az említett kombináció ténylegesen – mint ahogyan ez megállapítható – mint ideális megoldás érdeklődésre tarthat számot, úgy kár lenne, ha helyette egy kevésbé ideális kerülne kivitelezésre.

(fordította: Mátyás Dóra)

A kötetben szereplő tanulmányok a következő kötetből valók:

Logik eines zerfallenden Welt

(Egy széteső világ logikája)

2. változat, 1931. Rövidített és átdolgozott kiadása a Die Schlafwandler-tilógiába beledolgozott esszének. (Zerfall der Werte)

In: Hermann Broch, Philosophische Schriften 2. Theorie.

Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1977. pp. 156-172. (16)

Két fejezet a "Massenwahntheorie"-ből:

(A tömegőrület elmélete)

"Historische Gesetze und Willensfreiheit" (1943)

H. B.:

Bemerkungen zum Projekt einer International University, ihrer Notwendigkeit und ihren Möglichkeiten (1944)

In: "Historische Gesetze und Willensfreiheit" (1943) pp. 414-425.

T a r t a l o m j e g y z é k

Válogatásunk elé	1
Egy széteső világ logikája	5
A félálom állapota	19
Feljegyzések egy „International University” létesítésének szükségességéről és lehetőségeiről	27